

Казыев Н.

ҮҢКҮРЛӨР (Спелеология)

Казыев Н.

Пещеры (Спелеология)

N. Kazuyev

CAVE (Speleology)

Үңкүр да болсо - үйүм бар,
Тар да болсо - төрүм бар.

УДК494.3-3:413.11

Спелеология - үңкүрлөрдү изилдей турган илим. Алды-да Кыргызстандагы үңкүрлөр тууралуу. атайын илимий изилдөө жөнүндө маселе көтөрүлөт. үңкүрлөрдүн келип чыгыш тарыхы, аталып калышы, ж.б. маалыматтар тууралуу сөз болот.

Speleology is a science about caves. The article especially raises the issue of scientific research of caves in Kyrgyzstan - on its etymology, names and general information on caves.

Спелеология ("Кыргызжергеси", Энциклопедия: Жер-Суу аттары, 1990) боюнча сөз баштоо туура болчудай, анткени атайын жана илимий мүнөздө мамлекеттик өңүткө ушул эмгекте сөз болуп жатат.

Ажыдаар-Үңкүр (8-9-б.) - Ноокат районундагы Төө-Моюн ашуусунун борборундагы карстык үңкүр. Жалпы узундугу 110 м., туурасы 20 метрге чейин, бийиктиги 3 метрдей. Үңкүрдүн эки оозу бар: бир оозу кенен дого сымал келип, жар үстүндө жайгашкан, жолдон көрүнүп турат; экинчиси, тоо капталында. Үңкүрдө Кызыл китепке катталган жарганаттардын: тик кулак, кош эрин колониясы бар. Мурда Ажыдаар-Үңкүрдү эл ыйык туткан, ал жөнүндө калк арасында көптөгөн уламыштар (аңыз кептер) тараган. 1975-жылдан бери геологиялык заказник. Ага элдин сыйынышында - анын байыркылыгын жана мифологиялык түшүнүктүн, Чыгыш элдеринин дүйнө таанымынын үлгүсү байкалат. Тотемизмдин элементтери үстүртөн байкалат.

Ак-Сай үңкүрү (16-б.) - Мөңгүдө жаралган ири үңкүрлөрдүн бири. Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталындагы Ак-Сай мөңгүсүндө 3200-3300 м. бийиктикте жайгашкан. Аламүдүн районунун аймагында. Үңкүр 1977-жылы жабылып, В.Н.Михайлев жетектеген спелеология экспедициясы изилдеген. Үңкүрдүн аныкталган узундугу 550 м., көлөмү 4000 м. Гляциолог, гидролог, спелеолог селди изилдөөчүлөрдү өтө каныктырат. Жайдын орто ченинде мөңгүнүн көңдөйүнө толгон суулардан пайда болгон гляциалдык селдерди аныктоо максатында изилденген.

Ак-Турпак үңкүрү (21-б.) - Баткен областынын Кадамжай районунун аймагында. Ак-Турпак жылына жакын жерде. Үңкүрдүн узундугу 120 м., туурасы 15-20 м., бийиктиги 5 метрге чейин. Палеогендик гипстүү катмарларында пайда болгон. Анда зергер-

дик селениттин ак жана кызгылт түрлөрү арбын кезигет. Жергиликтүү эл мурда үңкүрдү ыйык туткан. Ага байланыштуу түркүн уламыштар айтылат.

Бариттүү үңкүр (53-б.) - Үңкүр Ош областынын Ноокат районунун Төө-Моюн тоосунун түштүк капталында. Үңкүрдү 1940-жылы Д.И.Щербаков тапкан. Эки-жасалма жана табигый оозу бар: атайын казылган оозу 2x2 м. жана табигый оозу 1,8x2 м., тереңдиги 18 м. Үңкүрдү каптаган кальций менен бариттин кристалдары өзгөчө кызыгууну жаратат. 1940-жылы академик А.Е.Ферсман изилдеп, анын дүйнөдө кайталангыс жерлери бар экендигин белгилеген. Кийин анын көп бөлүгү ураган, бузулган.

Беш-Үңкүр (61-б.) - Чил-Майрам тоосунун кыр бөлүгүнүн батыш тарабындагы карт үңкүрү. Араван районунун аймагында. Жалпы узундугу 250 м. тереңдиги 97 м. Үңкүрдөн археологдорду кызыктырган карапа шам чырактар, идиш сыныктары, арабча жазуусу бар жез тыйындар табылган. Жергиликтүү эл үңкүрдү ыйык туткан, сыйынган.

Женишүңкүрү (91 -б.) - Лабиринт тибиндеги ири термекартс үңкүр. Ноокат районунун аймагында. Косчан тоосунун түндүк капталында. Ноокат кыштагынан 6 км. түндүк тарапта. Үңкүрдү 1976-жылы А.Я.Жуканин жана В.В. Филипенко тапкан. 1978-жылы спелеология экспедициясы изилдеген. Таш көмүр мезгилинин үбөлөнгөн акиташ тектеринде пайда болгон. Жалпы узундугу 1500 м. Геология-льпс жана спелеологиялык изилдөөлөр үчүн мааниси өтө зор.

Жийделик үңкүрү (95-б.) - Баткен облусунун Кадамжай районундагы карст үңкүрү; табият эстелиги. Шаймерден суусунун оң жээгинде. Жалпы узундугу 180 метр. Түрдүү кристалдык жана минерал заттардын тамчылап агышынан пайда болгон фор-малар мүнөздүү. Бир нече залы бар. Төмөнкү залында жылуу суулуу көлдөр жайгашкан. Үңкүрдө кидик, така тумшук жарганаттар жашайт. 1975-жылдан бери геологиялык заказник катары каралат.

Канигут үңкүрү (117-б.) - Жергиликтүү эл Заук-Кур деп атайт; Баткен облусунун Баткен районунун аймагында, тарыхый рудник (кен), табияттын бөтөнчө кооз эстелиги. Сары-Тоонун чыгыш четинде, Самаркандек кыштагынан 18 км. Батыш тарапта. Кыргызстандагы эң ири, өтө кооз,

уникалдуу үңкүр. Үңкүрдүн аныкталган жалпы узундугу 3000 метрден ашык. Девон менен карбондун гипстүү акиташ тектеринде пайда болгон. Катмар аралыгынын жикке ажыроосунан жаңа рудалуу карст процессинин активдешүүсүнөн жана мурда кенди иргеп алууда пайда болгон үңкүрлөр системасынан турат. Үңкүр жергиликтүү элге байыртадан белгилүү. Андан 9-10-кылымга таандык чырактар жана карапа идиштеринин сыныктары табышкан. Ал жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, эскерүүлөр Ибн-Синага таандык (11-кылым). 1896-жылы Н.Г.Малицкий, М.С.Андреев жетектеген экспедиция изилдеген. 1920-жылы М.Г.Попов изилдеген. 1930-1940-жылдары полиметалл кендери казылып алына баштап, кийин кайра жабышкан. Үңкүрдүн археологиялык-тарыхый жана спелеологиялык изилдөөлөр үчүн мааниси зор. Жарганаттардын колониясы (ири така тумшук, далдаң кулак жана башка бухара жарганаттары), чүткөр мекендейт. 1975-жылдан геологиялык заказник.

Кара-Үңкүр (136-б.) - Азыркы Каракулжа районунун аймагында. Тар суусунун алабында. Кыргызстандагы гипстүү катмарда пайда болгон эң ири үңкүр. Алгачкы жолу - 1970-жылдардын аягында В.Е.Рейс жетектеген спелеологдор табышып, изилдеген. Жалпы узундугу 940 м., туурасы 10 м.ге чейин. 1930-жылы басмачышар баш калкалаган жай болгон. Бүгүнкү күндө тарыхчылар менен спелеологдордун кызыгуусун артырууда. Бул үңкүргө байланыштуу ушундай аталыштагы башка ономастикалык бирдиктер (аталыштар) да пайда болгон.

"Костанье" үңкүрү (Ала-Мышык" үңкүрү, 139-б.) - Аламышык тоосунун түндүк капталында. Тянь-Шань районунун аймагында. Нарын шаарынан 10 км. батыш тарапта. Акиташ тектүү катмарда пайда болгон. Жалпы узундугу 163 метр, туурасы 4 м., бийиктиги 2,5 м.ге чейин. Оозу 0,75x1,5 м. Үңкүр ийри-буйру жайгашкан. Ал байыртадан эле белгилүү өткөн кылымдын 70-жылдарында биринчи жолу Ю.Скайлер тарабынан эскертилет. Жергиликтүү эл үңкүр жөнүндө көптөгөн уламыштарды айтышат. Кооздук үчүн кеңири пайдаланылган мрамордун оникиси көп табылган. Үңкүрдү 1899-жылы алгачкы жолу сүрөттөп жазган, Орто Азияны изилдөөчү И. Костаньенин ысымынан аталган. Үңкүрдүн алгачкы (элдик) аталышы унутулуп калган, изилдөөчүгө чоң урмат көрсөтүлгөн.

Катта-Үңкүр (139-б.) - Каттыраң тоосунун түндүк-чыгыш капталында карст үңкүрү. Кадамжай районунун аймагында. Кадамжай поселогунан 7 км. батыш тарапта. Үңкүрдүн узундугу 30 м., көлөмү 1410 м., бийиктиги 8 м.ге чейин, туурасы 12 м.дей. Акиташ тектүү катмарда пайда болгон. Үңкүрдүн боорунда аска сүрөттөрү бар, алардын тартылган мезгили азырынча белгисиз. Үңкүрдү жергиликтүү эл мурда ыйык тутуп, сыйынышкан. Үңкүр атына караганда, анын айланасында (анчалык алыс эмес жерлерде) майда үңкүрлөрдүн болушу ыктымал.

Катта (Кэттэ) сөзүнүн кошулуп айтылышы, анын атынын кийин (кайрадан, жаңыдан) аталышын жокко чыгарбайт да, регионализм өңүтүн кубаттайт,

чечмелеп айтканда, ичкилик диалектисинин тилдик өзгөчөлүгүн көрсөтөт.

Кашка-Суу - Кара-Кыя үңкүрү (141-б.) - Мөңгүдөн пайда болгон эң ири кобул. Кыргыз Ала-Тоосунун түштүк капталында. Кочкор районунун аймагында. Кашка-Суу сууларынын алабынын жогорку бөлүгүндө. Белгилүү болгон узундугу 1500 м.ден ашык. Кашка-Суу - Кара-Кыя мөңгүсүнүн астындагы көл суусунун мөңгүнүн тулкусу аркылуу агып чыгышынан пайда болгон. Үңкүрдү 1980-жылы В.Н.Михалев жетектеген спелеология экспедициясы ачып, изилдеген. Үңкүр гляциолог, спелеолог селди изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун артырууда.

Сасык-Үңкүр (254-б.) - Мустне мезгилинде (таш доорунда) адам жашаган үңкүр. Сасык-Үңкүр айылына жакын жерде. Үңкүрдүн узундугу 37 м., туурасы 1 м., бийиктиги 15 м. Андан 1967-68-жылдары 0,8-1,1 м. тереңдиктен эки кыргыч, үч бурчтуу сынык таш куралдар табылган.

Сел-Үңкүр (254-б.) - Үңкүр Баткен областынын Кадамжай районунун аймагында Каттыраң-Тоонун түштүк капталында, таш көмүр мезгилинин акиташ тектеринде пайда болгон. Айдаркен шаар тибиндеги поселогунга жакын жерде. Жалпы узундугу 100 м., туурасы 4 м. Үңкүрдүн боорунда палеолиттеги сүрөт-чиймелер бар. Үңкүр таш доорунда адамдардын тургун жайы болгондуктан, археологдор үчүн өтө кызыктуу болуп саналат.

Сур-Үңкүр (262-б.) - Баткен областынын Кадамжай районунун аймагындагы карт үңкүрү. Каттыраң-Башы тоосунун түштүк капталында. Сур кыштагынан 2 км түндүк-чыгыш тарапта. Таш көмүр мезгилинин аки таш тектеринде пайда болгон. Узундугу 120 м., тереңдиги 65 м. Орто кылымда руда казылып алынган. Үңкүрдөн байыркы чырактар, идиш сыныктары табылган. Үңкүр спелеологдорду, тарыхчыларды кызыктырат.

Сюрприз үңкүрү (266-б.) - Баткен областынын Ноокат районунун аймагында. Жалгыз-Арча тоосунун батыш учунда. Данги кантонунда. Араван-Сай суусунун деңгээлинен 70 м. бийиктикте жайгашкан. Таш көмүр мезгилинин акиташ тегинде пайда болгон. Үңкүрдү 1976-жылы А.Я.Жуканин тапкан. Үңкүрдүн жалпы узундугу 500 метрдей, бийиктиги 5 м. Кальциттин кристаллдары өтө көп, айрымдарынын туурасынан келиши 15 сантиметрге жетет. Терминологиялык суулардын жемиришинен пайда болгон. Минералог, кристаллограф, спелеологдор үчүн өтө кызып стуу үңкүр.

Таш-Көмүр үңкүрү (275-б.)-мезолит мезгилине таандык археологиялык эстелик. Узун-Акмат тоосунун аки таш теги чыккан жеринде. Кара-Суунун (Нарындын оң куймасынын) чатынан 0,5 км. өйдө (сол жээгинде) жайгашкан. Үңкүрдүн узундугу 14,5 м., туурасы 6,5 м., оозунун бийиктиги 6 м. Кире беришинде туурасы 5,5 м., ыңгайлуу келген аянтча бар. Изилденген жерден (1, 1м., тереңдиктен) көп таш курал, кыргыч, кичинекей пластилина, урчуктуу *таштар* табышкан.

Ферсман үңкүрү (314-б.) - Баткен областынын Ноокат районунун аймагында. Төө-Моюн тоосунун белинде. Таш көмүр мезгилинде пайда болгон акиташ тектеринде жайгашкан. Ноокат кыптагынан 8-9 км.,

түндүгүрөөктө. Табигый пайда болгон жана атайын казылган үңкүрлөрдөн турат. Табигый үңкүрлөр карст шахталар (тереңдиги - 220 м., туурасы-10 мге чейин); аныш төрүндө көл бар. Кийин үңкүрдүн табигый оозу жардырышгандыктан, 50мге жеткен штолцня аркылуу сырт менен байланыштырышат. Үңкүр андагы минералдардын ар түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Кыргызстандагы терең карт шахталарынын бири. Минералог, спелеологдордун кызыгуусун жаратат. Бул үңкүргө советтик илимпоз А.Е.Ферсмандын ысымы берилген.

Чил-Устун үңкүрү (330-6.) - Ош областынын Араван районунун аймагында. Чил-Устун тоосунун түштүк-чыгыш капталында. Араван кыштагынан 1,5 км түндүк-батыш тарабында. Таш көмүр мезгилинин аки таш тектеринде пайда болгон. Үч айрыктан турат. Жалпы узундугу 400 м. Эң ири айрыгынын узундугу 85 м., туурасы 40 м., бийиктиги 25 м. Бул Үңкүр - Орто Азиядагы эң кооз үңкүрлөрдүн бири. Анда хемоген чөгүндүлөрүнүн бардык формалары кездешет. Үңкүрдүн 1-айрыгынын боорлорунда санскрит, араб, орустилдериндеги жазуулар бар. Санскритчеси 17-кылымга чейин жазылгандыгы божомолдонот. Үңкүрдүн аталышы да Санскрит тили менен, чечмелеп айтканда, чил ("кырк") + устун ("тирөөч") дегенди туюнтат. Үңкүрдөн чырактар, байыркы буюм-тайымдар табылган. Туристтик-экскурсиялык маршруттарды, дарылоо жайларын курууга өтө ылайыктуу. Тарыхчылар үчүн, ошондой эле ономастар үчүн да өзгөчө кызыктуу үңкүр.

Чон-Туз үңкүрү (339-6) - Кыргыз Ала-Тоосунун түндүк капталында неогендин туздуу катмарында пайда болгон карст (тык) үңкүр. Желди-Суу суусунун сол өйүзүндө. Кант районунун аймагында. Жалпы узундугу 400 мдей. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында кайнатма туз казылып алынган. Аны келечекте ооруларды дарылоочу жай, үңкүр катары пайдаланууга болот. Кыргызстандагы ири жана кооз үңкүрлөрдүн бири.

Эңилчек үңкүрү (363-6.) Эңилчек мөңгүсүндө пайда болгон муз үңкүрү. Мөңгүнүн "тили" менен Мерцбахер көлүнүн аралыгында жайгапжан (орун алган). Ысык-Көл областындагы Ак-Суу районунун аймагында. Үңкүр бир нече тармактардан турат. Жай-күз айларында ал тармактарга Мерцбахер көлүнөн суу агып чыгат. Көңдөйдүн болжолдуу узундугу 16 кмдей, азыркыга чейин 1 кмдей жерине адам жеткен. Геофизикалык изилдөөлөрдүн натыйжасында үңкүрдөгү тармактарды татаалдыгы жана көп кабаттуулугу аныкталган. Анда иштөө татаал, кыйын болгондуктан, спелеологиялык изилдөөлөр али бүтө элек деп айтууга болот. Бул үңкүр сел, үңкүр, мөңгү изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун токтоо элек.

Үңкүрлөргө, аларга карата баяндоо, түшүндүрүү аракетин топонимист Н Акматовдун "Ысык-Көл жер - суу аттарынын сөздүгүндө"(Каракол, 2009, 224 б.) да атайын көңүл бурулган, илимпоздун өз ою камтылган. Биз ошол эмгекке кайрылабыз. Мисалдардагы көрсөтүлгөн беттер ушул эмгек боюнча Верилет жана эмгектин авторунун "үңкүр" деген аныктамасы эске алынат.

Ак-Үңкүр (52/12-6.) - Сары-Жаздын сыртындагы жердин, үңкүрдүн аты. Ак зоонун ичиндеги үңкүр болгондуктан, Ак-Үңкүр аталган. Үңкүрдүн ичинде арабча жазылган жана башка жазуулар бар. "Кыргыз жергесинде" (Энциклопедия, Жер-суу аттары, Фрунзе, 1990,368-6.) бул үңкүр тууралуу маалыматты жолуктура албадык.

Аюу-Үңкүр (144/23-6.) - Чоң-Кызыш-Сууда. Үңкүрдүн башы мөңгүгө барып токойт. Ошол себептен Аюу-Төр, Аюу-Үңкүр аталып кеткен.

Кара-Үңкүр (I) (458/73-6.) - Ак-Суу районундагы жердин, үңкүрдүн аты. Үңкүргө мергенчилер жаандан корголоп киришчү экен. Ичи караңгы. Үңкүр кара топурак таштуу жерде болгондуктан, ушундай аталып калган.

Кара-Үңкүр (II) (458/73-6.) - Зоолуу жерде жайгашкан үңкүрдүн аты. Жердин топурагы кара келет, ошондуктан ушундай аталган. Бул жана Ак-Үңкүр аталыштарында өң-түс символикасынын кызматы байкалат.

Кызыш-Үңкүр (I) (718/111-6.) - Саруу айылындагы үңкүрдүн аты. Бул жерде тарыхый үңкүр бар. Кызыл чопо, таштуу жердеги үңкүр. Кызыш-Үңкүр-Жууучактын башында, берки бетинде жайгашкан. Чон-Жууку менен Жууучак суусунун кошулган жериндеги үңкүрдүн аты. Тоосунун топурагы кызыл. Ошол жерде үңкүр бар. Ошол себептен Кызыл-Үңкүр деп аталган.

Кызыл-Үңкүр (II) (719/1106.) - Жети-Өгүз районунун Жети-Өгүз курортунун күн батып тарабында жайгашкан жердин аты. Кызыл жары бар, чуңкурлуу жер. Үңкүр сыяктанып калган.

Сасык-Үңкүр (886/136-6.)-Сары-Жаз сыртынын Сары-Чат өрөөнүндөгү үңкүрдүн аты. Бул үңкүрдүн ичи сасык. Бир кездерде короо-короо койлор ушул жерден кырышкан экен.

Сырлуу-Үңкүр (919/141-6.) - Ак-Суу районунун Оттук, Сары-Колот айылдарынын жанындагы үңкүрдүн аты. Үңкүрдүн ичи табышмактуу, сырлуу. Анын себеби, ичинде уран сыяктуу кендер бар болгон экен. Ошол себептен Сырлуу-Үңкүр деп аташкан.

Элибизде "Үңкүр да болсо, үйүм да бар" деген макал (накыл) кеп айтылат, мындан бүтүнкү кезде "үңкүр" сөзү, эптеп-септеп эле, жоктон жогору деген мааниде колдонулары, демек, семантикалык жылышта болгонун байкайбыз.

Бүгүнкү күндө Кыргыз мамлекетинде үңкүрлөрдүн дээрлик практикалык мааниси жок. Айрым гана аймактарда кээде эле кышкы мал короо катары, чөп кургатканга, сактаганга, үрөн-урук сактаган жер (склад) катары гана пайдаланат.

Үңкүрлөргө ат берүүдө төмөндөгүдөй көрүнүштөр байкалат:

1. Өң-Түс сөздөрүнө (символикасына) же ошол аймактагы жер кыртышына карата аталыштар:

Ак-Үңкүр (Акматов, 2009:763/116-6.)

Кара: Кара-Үңкүр (Акматов, 2009, 73-6.) мында үңкүрдүн ичинин караңгы болушу да таасир эткен. (Акматов, 2009:718,719/110-11-6.)

Кызыл: Кызыл-Үңкүр ("Кыргыз жергеси", 1990, 183-6.): Палеогендин кызыл күнүрт кызыл чөкмөлөргө бай.

2. Мерчемине (чоң-кичинелигине) карата: -Чоң (кэттэ):

3. Шарттуулукка, окшоштукка: Ажыдаар-Үңкүр, ("Кыргыз жергеси", 1990,8). Аюу-Үңкүр (Акматов, 2009,144/23-6). Төө-Карды, (Акматов, 2009:992/154-6). Сюрприз-Үңкүрү (Кыргыз жергеси, 266).

4. Ким (кайсы илимпоз-спелеолог) изилдегенине карата:

Кастанье үңкүрү ("Кыргыз жергеси", 1990,139-6). Ферсман үңкүрү ("Кыргыз жергеси" 1990,314-6).

5. Сезимге таасир этишине (жытына) ички (интерьер) көрүнүшүнө карата:

Сырлуу. Сырлуу-Үңкүр (Акматов, 2009,819/141-6).

Сырлуу. Сасык-Үңкүр (Акматов, 2009,886/135-6). Сел-Үңкүр ("Кыргыз жергеси", 254-6).

Сур-Үңкүр ("Кыргыз жергеси", 262-6).

Тегерек: ай тегерек (Тегерек-Кэмэр же Ай-Тегерек: автордун өздүк материалы: Баткен областы, Лейлек району, Төө-Жайлоо аймагы-Ичкертте).

Беш: Беш-Үңкүр ("Кыргыз жергеси", 1990,61-6.)

6. Тарыхый окуяларга, уламыштарга, божомолдорго карата:

7. Кайсы тилде экендигине карата:

Кыргыз (түрк): (дээрлик бардык үңкүрлөрдүн аталыпты)

Иран-тажик (санскрит): Канигут үңкүрү ("Кыргыз жергеси"-1990,117-6).

Кыргыз жергесинде бардык эле үңкүрлөр, маанилүү эле объектилер (мисалы, Кара-Үңкүр жана башкалар) тарыхый-спелеологиялык жактан али изилденип, өзүнүн "автопортретине" ээ боло элек.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Н.Акматов "Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү" (Каракол, 2009,186-187-6.)
2. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Б.: Айбек, 1997, -456 б.
3. Кыргыз жергеси, Энциклопедия: Жер-суу аттары, 1990,24-6.
4. Л.Сулайманова "Кыргызско-русский словарь народных географических названий Кыргызстана" (Б.: Лакпринт, 2002, 66 стр.).
5. "Кыргыз жергеси"; Энциклопедия: Жер-суу аттары, Фрунзе, 1990, 368 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор.Т.Маразыков